

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทราดิศ ดิศกุล ทรงเรียบเรียง

(ต่อจากนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๙ เล่ม ๕ มกราคม ๒๕๑๙)

๕. พระสิงหนาทโลกेश্বর

ในสมัยที่เรียกว่าสมัยฟื้นฟูศิลปปาละ — เสนาะของอินเดีย รูปพระสิงหนาทโลกेश্বর ก็มีอยู่คู่ไปกับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอีกแบบหนึ่ง คือรูปพระโพธิสัตว์ที่ประทับนั่งอยู่เหนือบัลลังก์ที่มีรูปสิงห์ประทับหรือเหนือเบาะซึ่งวางอยู่บนหลังของสิงห์ โดยทั่วไปก็มักจะอยู่ในลักษณะหลังมากกว่าลักษณะแรก ประติมากรรมเช่นนี้มักเรียกกันว่าพระสิงหนาทโลกेश্বর คือผู้ที่เป็นเจ้าโลกเนื่องจากเสียงคำรามของสิงห์ และมีลักษณะคล้ายกับรูปพระโพธิสัตว์มัญชุศรี ภายใต้นามว่าพระวาศิวรคือผู้เป็นเจ้าแห่งคำพูด ด้วยเหตุนี้เราจะเห็นว่ก็เกี่ยวกับเสียงอีกเช่นเดียวกัน

นางสาวเคอมัลมานกล่าวว่เธอได้กล่าวมาแล้วว่การศึกษาคัมภีร์สาธนะ ซึ่งนายฟูเชร์และภักตาศาจารย์ได้จัดตีพิมพ์ขึ้น รวมทั้งการพิจารณาประติมากรรมที่มีอยู่ ทำให้เธอเห็นว่รูปพระสิงหนาทโลกेश্বরและพระสิงหนาทโลกेश্বরมีความแตกต่างกันจนกระทั่งต้องจัดไว้เป็นองค์ละแบบ

ในชั้นต้นพระสิงหนาทโลกेश্বরจำต้องทรงเครื่องอาภรณ์เช่นเดียวกับพระมัญชุโษษ แต่พระสิงหนาทก็มักไม่ทรงเครื่องประดับอะไรเลย (นิริภูษณะ) ซึ่งในกรณีหลังนี้ก็แตกต่างไปจากพระวาศิวรโดยสิ้นเชิง นอกจากนี้แม้สิ่งทีพระสิงหนาทโลกेश্বরทรงถือคือบัวชมพู (ปัทมะ) แต่สิ่งทีพระสิงหนาททรงถือก็คือบัวชมพูทีมีพระขรรค์ (ชัตตะ) วางอยู่เบื้องบน ในทีสุดทางเบื้องขวาของพระสิงหนาทก็ต้องมีตรีศูล และทางค่านประติมาณวิทยฐานรูปสัตว์ก็แตกต่างกันอย่างแท้จริง

แม้ว่คัมภีร์ซึ่งนายฟูเชร์และภักตาศาจารย์ได้กล่าวอ้างถึงจะคล้ายคลึงกันก็ตาม แต่ทั้งสองท่านก็อ้างถึงคัมภีร์สิงหนาทสาธนะคนละเล่ม ด้วยเหตุนี้ ณ ทีนี้นางสาวเคอมัลมานจึงจะบอกตัวอย่างมาให้ฟังทั้งสองท่าน เริ่มต้นด้วยคัมภีร์ของนายภักตาศาจารย์ก่อน เพราะเหตุว่มีข้อความสั้นกว่าและง่ายกว่า

“ขอให้ผู้ที่อยู่บนสวคมนต์จงนึกถึงตนเองเสมอเหมือนพระสิงหนาทโลกेश্বর ผู้มี
วรรณะสีขาว สามเนตร เกตุเกศเป็นมงกุฏ และไม่ทรงสวมเครื่องอาภรณ์ใด ๆ พระองค์ทรง
นุ่งห่มเสื่อ ประทับเหนือสิงห์บัลลังก์ ยกพระขมขื่นข้างหนึ่งเหนือดวงจันทร์และส่องแสงสว่าง
เสมือนดวงจันทร์นั้น ทางด้านขวาของพระองค์มีศรีศูลสีขาว รอบศรีศูลนั้นมีงูสีขาวพันอยู่ ทาง
ด้านซ้ายมีกระเปาะดอกบัวซึ่งเต็มไปด้วยดอกไม้หอมต่าง ๆ พระหัตถ์ซ้ายของพระองค์ทรงถือ
ดอกบัวซึ่งมีคาบมีเปลวไฟวางอยู่ข้างบน”

สำหรับนายฟูเชร์ ก็มีข้อความดังต่อไปนี้

“ขอแสดงความเคารพต่อพระสิงหนาท พระองค์ทรงมี ๒ กรเศียรเดียว ทรงมีวรรณะ
ขาว สามเนตร ทรงสิงห์เป็นพาหนะ ข้าพเจ้าขอเคารพบูชาต่อพระสิงหนาท พระองค์ทรง
เป็นเจ้าของ ผู้รักษาโรคทั้งหลาย ในชั้นคัมภีร์ผู้ทรงแบบสวคมนต์เมื่อได้ชำระล้างร่างกายแล้ว จงนั่งตาม
สบายในที่ซึ่งจิตใจของเขาจะไปถึงความว่างเปล่าได้ ต่อจากนั้นจึงตั้งความอธิษฐานขอให้เห็นดอก
บัวซึ่งเกิดออกมาจากพยางค์ว่า ๐ สีขาว และเหนือจากนั้นก็คือดวงจันทร์ซึ่งเกิดจากพยางค์ว่า ๐
สีขาว สิงห์สีขาว ซึ่งเกิดจากพยางค์ว่า ๐ สีขาว ดอกบัวสีขาว ซึ่งเกิดจากพยางค์ว่า ๐ สีขาว
และคำว่า หรีะ สีขาวในดวงใจของผู้ที่พร้อมทั้งเปล่งแสงออกมาโดยรอบ หลังจากที่ได้เห็นสิ่ง
ทั้งหมดเหล่านั้นแล้ว ก็ขอให้เขามองเห็นตนเองในลักษณะของพระสิงหนาท คือร่างกายสีขาว
ทั้งหมด มีสองกร พักตร์เดียว สามเนตร เกตุเกศเป็นมงกุฏ เศียรประดับด้วยรูปพระอมิตาภะ
ประทับนั่งยกพระขมขื่นข้างหนึ่งเหนือสิงห์ ทรงสวมห่มเสื่อ มีพระพุทธรูปเจ้าทั้งห้าออกมาจากพระองค์
ทรงประดับด้วยดวงจันทร์ครึ่งดวง ในหัตถ์ซ้ายทรงถือคาบสีขาวอยู่เหนือดอกบัวสีขาว และใกล้
พระองค์ก็มีดอกบัวสีขาว และหวักะโหลกสีขาวซึ่งเต็มไปด้วยไม้หอมต่าง ๆ ทางด้านขวาเหนือดอก
บัวสีขาว ก็มีศรีศูลซึ่งมีปลายพันอยู่ด้วยงูเห่าสีขาว เมื่อได้ฟังพิจารณาคุณพระผู้เป็นเจ้าของในลักษณะ
เช่นนั้นจนเห็นดีเห็นชอบแล้ว ก็ขอให้ผู้ที่อยู่บนสวคมนต์จงสวคมนต์นั้น”

แม้จะแตกต่างกัน แต่ก็มีที่ตรงกันก็หมายถึงเทพเจ้าองค์เดียวกัน ดังจะเห็นว่า
ลักษณะร่วมกันหลายประการ เช่น ฐานรูปสัตว์ ไม่ทรงเครื่องอาภรณ์ และสิ่งที่ทรงถือก็เหมือนกัน
นอกจากนี้ยังมีผ้าทรงห่มเสื่อและสามเนตรอีก จึงนับว่าเป็นครั้งแรกที่เราได้พบว่าพระโพธิสัตว์
อวโลกิเตศวรทรงมีลักษณะของพระอิศวรเช่นนี้ ลักษณะของพระอิศวรอีกก็คือศรีศูลและงูที่พัน
อยู่ เช่นเดียวกับกะโหลกศีรษะที่เต็มไปด้วยดอกไม้ แต่ลักษณะหลังนี้มักไม่มีปรากฏอยู่บน
ประติมากรรมเช่นเดียวกับห่มเสื่อและจันทร์เสี้ยว

นางสาวเคอมัดมานกล่าวว่ารูปพระสิงหนาทที่เรามืออยู่ ทำให้เราสามารถติดตามวิวัฒนาการตั้งแต่สมัยฟื้นฟูไปจนถึงปลายศิลปะสมัยปาละได้ ทั้งนี้โดยใช้คำบรรยายในคัมภีร์สาธนะจากเล่มหนึ่งไปยังอีกเล่มหนึ่ง

ประติมากรรมเลขที่ B.G. 6 ในพิพิธภัณฑ์อินเดียจากพุทธศตวรรษที่ ๖ และแสดงรูปพระสิงหนาทอย่างง่ายที่สุด นอกไปจากไม่มี “กระเปาะดอกบัวที่เต็มไปด้วยดอกไม้” แล้ว ก็มีลักษณะเหมือนกับในคัมภีร์สาธนะของนายภัคตาจารย์ทุกประการ แต่สิงห์บัลลังก์หรือสิงห์ทาสณ์ก็มีสิงห์พาหนะหรือรูปสิงห์เป็นพาหนะเข้ามาแทนที่ ในคัมภีร์สาธนะไม่ได้กล่าวถึงพระพุทธรูปเล็ก ๆ ในมวยเกศา แต่ช่างสลักก็สลักเป็นรูปสถูปเล็ก ๆ อยู่เหนือมวยเกศา ซึ่งไม่เข้ากันเลยสำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร อย่างไรก็ตามนางสาวเคอมัดมานก็กล่าวว่าข้อนี้อาจอธิบายได้ถึงการปะปนกับรูปพระโพธิสัตว์มัญชุศรีซึ่งบางครั้งก็ทรงมีรูปเจดีย์เล็ก ๆ อยู่เหนือมวยเกศา (ชฎามงกุฎ) พระโพธิสัตว์ทรงถือวัตถุที่แลเห็นไม่ชัดอยู่ในหัตถ์ขวา (ในคัมภีร์สาธนะก็ไม่ได้กล่าวถึงวัตถุใดไว้อย่างแน่นอนในหัตถ์ขวา)

พระสิงหนาทองค์ต่อไปคงเป็นพระสิงหนาทองค์ที่ยังคงอยู่ในบริเวณเทวาลัยในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายที่พุทธศตวรรษที่ ๖ (รูปที่ ๓๕) เป็นประติมากรรมที่เบาและอ่อนนุ่มกว่ารูปที่แล้วมา และมีลักษณะพิเศษหลายประการ เป็นต้นว่ารูปพระอมิตาภะในมวยเกศา ดอกบัวเล็ก ๆ ที่มีเพิ่มขึ้นอาจมีกะโหลกศีรษะอยู่บนนั้นและใช้เป็นที่รองรับหัตถ์ซ้าย หลังหัตถ์ซ้ายก็มีก้านของดอกบัวอีกดอกหนึ่งออกขึ้นมา มีบุคลลห้าคนกำลังแหะอยู่ สามคนจะแหะไปทางด้านขวาและสองคนไปยังด้านซ้าย แต่ยังไม่เป็นพระพุทธรูปเจ้าท่าองค์ นอกจากนั้นก็มีความคิดโดยเฉพาะของช่างที่ทำให้มีช้างตัวเล็ก ๆ แยกอยู่ภายใต้เท้าสิงห์แต่ละข้าง ลักษณะเช่นนี้ซึ่งเป็นสิ่งพิเศษโดยเฉพาะทำให้เราสามารถแลเห็นถึงลักษณะของสัตว์ ๒ ตัวในจำนวนสามซึ่งรวมกันขึ้นเป็นราชบัลลังก์ได้ และได้กล่าวถึงมาแล้วในหัวข้อพระสิงห์ทาสณ์โลกेश्वร

พระสิงหนาทแห่งแคว้นมโหบา (Mahoba) คงอยู่ในสมัยเดียวกับรูปพระสิงห์ทาสณ์โลกेश्वรซึ่งค้นพบ ณ ที่เดียวกัน และในแบบศิลปะก็คล้ายคลึงกันด้วย ชฎามงกุฎประกอบด้วยรูปพระอมิตาภะเล็ก ๆ และมีรูปบัวตูมอยู่บนยอด นอกจากนี้เหนือใบพระกรรณยังมีชายผ้าสั้นมากกำลังปลิวอยู่ รูปนี้แตกต่างจากรูปพระสิงหนาทที่พุทธศตวรรษที่ ๖ เพราะมีประภามณฑลใหญ่ประดับด้วยลายกลีบบัว มีรูปสถูปเล็ก ๆ อยู่ล้อมรอบ ภายในสถูปมีบริวารกำลังประนมมืออยู่ และมีลูกประคำอยู่ในหัตถ์ขวา เป็นครั้งแรกด้วยที่รูปสิงห์พาหนะในรูปนี้นอนอยู่เหนือดอกบัว ในบทความเรื่องประติมากรรมหกรูปจากมโหบา (Six Sculptures from Mahoba) ซึ่งตีพิมพ์ใน พ.ศ.

รูปที่ ๓๕

พระสิงหนาทโลกेश্বরในบริเวณเทวาลัยในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายที่พุทธคยา
ศิลปะอินเดียสมัยปาละในแคว้นเบงกอล รุ่นสุดท้าย

๒๔๖๔ ผู้แต่งคือนายดิกชิต (M.K.N. Dikshit) ได้แสดงความประหลาดใจว่ารูปพระสิงหนาท
นี้ไม่ทรงเครื่องอาภรณ์ใด ๆ เลย บทความของนายภักตาคารยซึ่งตีพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๔๖๗ ก็อาจ
ให้คำอธิบายแก่ข้อนี้ได้ คือพระสิงหนาทโดยทั่วไปก็ไม่ทรงเครื่องอาภรณ์เลย (นिरगुणः)

ต่อจากนั้นก็จะได้ไปถึงประติมากรรมที่ยู้งายยิ่งขึ้นคือประติมากรรมตามคัมภีร์สาธนะที่นายฟูเชร์แปลไว้ นางสาวเดอมัดมานกล่าวว่ามีรูปร่างคล้าย ๒ รูป รูปหนึ่งพบที่หัตถ์สันปุระ (Hasanpur) และปัจจุบันก็ไม่ทราบว่าคุณไปอยู่ที่ใด แม้ว่าจะมีลักษณะของพระอิศวรเช่นเนตรที่ ๓ และตรีศูลซึ่งมีงูพัน แต่รูปพระสิงหนาทเหล่านี้ก็มีลักษณะกษัตริย์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรปรากฏอยู่ เช่นมีรูปพระชินะ (ธยานิพุทธ) ๕ องค์อยู่เหนือยอดของแผ่นหลังและมีศิวารมณ์ประทับด้วยชายผ้ากำลังปลิวอยู่ (จีระ) เพื่อให้ลักษณะนี้ชัดเจนยิ่งขึ้น ช่างคนหนึ่งถึงกับเติมแก้วเจ็กประการของพระจักรพรรดิลงไปบนฐานของแผ่นเบื้องหลังแผ่นหนึ่ง คือ ขุนคลังแก้ว ขุนพลแก้ว นางแก้ว ช่างแก้ว ม้าแก้ว จักรแก้ว และดวงแก้ว

เราได้เห็นมาแล้วในคัมภีร์สาธนะเล่มที่ ๒ ว่าพระสิงหนาททรงเป็น สฟุรต์ปัญญาตถาคต คือ “จากพระองค์มีพระตถาคต ๕ องค์เสด็จออกมา” คำว่า ปัญญาตถาคต หรือ ปัญญาพุทธะ ในคัมภีร์สาธนะมักหมายถึงพระชินะ ๕ องค์ หรือพระพุทธเจ้าที่ประจำอยู่ตามทิศทั้งห้า ได้แก่ ทิศเหนือ ตะวันออก ตะวันตก ไต้ และตรงกลาง พระชินะทั้งห้านี้อาจรู้จักได้โดยง่ายจากปางต่าง ๆ ที่ทรงแสดงต่างกันในแต่ละองค์ การที่พระสิงหนาททรงเปล่งพระชินะทั้งห้าออกมาจากพระองค์เช่นนี้ เป็นการแสดงสัญลักษณ์ใหม่ของลักษณะดั้งเดิมของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร คือการปรากฏพระองค์อยู่ทั่วไปที่มีอำนาจและสูงสุด อันอาจเห็นได้จากลักษณะพัศตร์จำนวนมากของพระองค์ เช่นพระสมันตมุขผู้มีพระพัศตร์อยู่ทุกทิศ ผู้แลเห็นหมดโดยตลอด หรือกรหลายกรเช่น พระสาหัสรัฏฐ ผู้ยื่นพระกร ๑๐๐๐ กรไปช่วยเหลือทุกทิศ พระสิงหนาทโลกेश্বরผู้เป็นเจ้าโลกด้วยเสียงคำรามของสิงห์ได้ทรงแพร่พระธรรมของพระพุทธเจ้าไปยังทิศทั้งห้า ด้วยเหตุนี้จึงเป็นการน่าสนใจที่จะรำลึกว่าในนิยายอินเดียที่เก่าแก่มาก มีเรื่องหนึ่งซึ่งมีชื่อเป็นภาษาบาลีว่า จักกวัตตติสสีหนาทสุตตันตะ ซึ่งในภาษาสันสกฤตก็คล้ายกับคำว่า จักรวรรตินสิงหนาทสุตต นายปรซีลสกี (J. Przyluski) ได้แปลคำนี้ว่า การประกาศพระธรรมในจักรวาลซึ่งกระทำโดยพระจักรพรรดิ นามนี้ก็ดูเหมือนจะหมายถึงองค์พระสิงหนาทโลกेश্বরนั่นเอง

นอกจากนี้ ในการคัดลอกคัมภีร์สาธนะนายฟูเชร์ก็ได้ทิ้งช่องว่างไว้เบื้องหลัง คำผสม สฟุรต์ปัญญาตถาคต แต่ได้เขียนเชิงอรรถไว้ว่า “ช่องว่างเหล่านี้แสดงถึงตำแหน่งของนามว่า อัสลุตติปัญญาจิวี ซึ่งบางแห่งเขียนผิดว่า “วีร คำนี้ทำให้นึกไปถึงนามหนึ่งของพระโพธิสัตว์ปัญญาสุครีว่า ปัญญาจิวี” เกี่ยวกับเรื่องนี้นางสาวเดอมัดมานมีความเห็นว่า คำว่า อัสลุตติปัญญาจิวี อาจแปลได้ว่า “ชายผ้า ๕ ชายที่ปลิวอยู่เหนือบ่า” ซึ่งอาจทำให้เราเข้าใจได้ถ้ามองดูประติมากรรมในขณะเดียวกันถ้าอ่านว่า วีระ ก็จะให้ความหมายว่า “วีรบุรุษทั้งห้าที่เหาะอยู่เหนือบ่า” ซึ่งก็ดู

ออกจะแปลกประหลาดเมื่อเราได้ทราบมาแล้วว่า “จากพระองค์นั้นปรากฏมีพระพุทธเจ้า ๕ พระองค์” พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์นั้นไม่เคยใช้คำว่า บัญจวีระ หรือ วีรบุรุษทั้งห้าเลย ด้วยเหตุนี้จึงคงเป็นคัมภีร์ที่คัดลอกต่อกันลงมาผิดพลาดนั่นเองที่ทำให้เกิดมีความยุ่งเหยิงขึ้นหลายประการ ดังจะเห็นได้จากการที่นายภักตอาจารย์ได้เขียนไว้เกี่ยวกับพระโพธิสัตว์มัญชุศรีในระหว่างคำ บัญจวีระ และบัญญัติวีระ

เกี่ยวกับพระโพธิสัตว์มัญชุศรี นายฟูเชอร์ได้เขียนต่อมาว่า “เกี่ยวกับคำบรรยายถึงพระโพธิสัตว์มัญชุโฆษ ได้ขาคำนามซึ่งมีอยู่บ่อย ๆ คือ บัญจวีระ คำนี้ได้กลายมาเป็นนาม ๆ หนึ่งของพระองค์ด้วย เราจะให้ความหมายแก่ชื่อนี้ว่าอย่างไร คำว่า จีระ โดยปกติหมายถึงแผ่นหรือผืนผ้า อย่างไรก็ตามความหมายอื่นก็แสดงว่าคำนี้ ณ ที่นี้หมายถึงเครื่องประดับและอาจหมายถึงเครื่องประดับเศียรด้วย (ท่านได้เขียนเป็นเชิงอรรถไว้ด้วยว่า เราอาจกล่าวได้ว่า เครื่องหมายนี้มักเกี่ยวข้องกับคำว่าคุณมารหรือเจ้าชาย) ดังนั้นจึงทำให้เรามักคิดว่าคือผืนผ้าเล็ก ๆ หรือริบบิ้นที่เป็นส่วนหนึ่งของสิริภรณ์นั่นเอง และการตรวจดูประติมากรรมก็อาจทำให้เชื่อได้ว่าเป็นเช่นนั้นจริง ๆ ประติมากรในแคว้นคันธาระ ได้ทำตามช่างผลิตเงินเหรียญในสมัยโบราณด้วยการสลักชายของผ้าโพกศีรษะซึ่งใช้เป็นสิริภรณ์ให้ปลิวอยู่เหนือประภามณฑลของพระโพธิสัตว์ (เชิงอรรถ ความจริง เรามองเห็นแต่เพียงชาย ๔ ชาย แต่ชายที่ ๕ ก็อาจคิดได้ว่าปลิวอยู่หลังเศียร) และก็คือชายผ้าอีกซึ่งตามคัมภีร์และตามประติมากรรมได้ปลิวอยู่เหนือบ่าของผู้ที่สืบทอดมาจากพระโพธิสัตว์มัญชุศรีคือพระสิงหนาท..... ดังนั้นพระโพธิสัตว์อวลโลกิเตศวรผู้มีเสียงคำรามของสิงห์ จึงมิใช่แต่เพียงยืมพาหนะและพระขรรค์มาจากพระโพธิสัตว์มัญชุศรีเท่านั้น แต่ยังยืมสิริภรณ์มาด้วย นอกจากนี้ก็ยังยืมทำนองมาอีกคือทำนองแบบมหाराชลีลา ได้แก่ยกชงฆ์ขาขึ้น”

เช่นเดียวกับพระโพธิสัตว์มัญชุศรี คำว่า บัญจวีระ ก็เกี่ยวข้องกับเจ้าชายเช่นเดียวกัน ด้วยเหตุนี้จึงเกี่ยวข้องกับความเป็นใหญ่ ดังจะเห็นว่ามิชชายผ้าเล็ก ๆ ปรากฏอยู่รอบเศียรพระโพธิสัตว์อวลโลกิเตศวรในลักษณะของกษัตริย์ ในปัจจุบันนี้คงมีแต่เพียงคัมภีร์สิงหนาทสาธนะเท่านั้นที่ให้ลักษณะบัญญัติวีระแก่พระโพธิสัตว์อวลโลกิเตศวร นางสาวเดอมัลมานกล่าวว่าด้วยเหตุนี้เธอจึงได้มากล่าวถึงสิริภรณ์ของพระโพธิสัตว์องค์นี้ ณ ที่นี้ อย่างไรก็ตามก็เธอก็ได้กล่าวถึงเรื่องนี้มาหลายครั้งแล้ว ถ้าเราจะแยกดูพระโลกนาถเลขที่ B.G. 54 ในพิพิธภัณฑ์อินเดียซึ่งคงปะปนกับรูปพระสถิรจักรเลขที่ C (d) 8/16 ของพิพิธภัณฑ์บังคีสหิตยบริษัทออกแล้ว เราก็จะเห็นว่ามิชจีระ ปลิวอยู่รอบเศียรของ

๑. พระชทัษรีโลกเศวและบริวารของพระองค์ ซึ่งหมายถึงคาตา โอม มณี ปัทเม
ฮุม คือผู้เป็นใหญ่แห่งพระราชวังหลาย (สรรพรวาเซนทร์)

๒. พระสิงหาสน์โลกเศว ซึ่งสิงห์บัลลังก์เป็นเครื่องหมายของกษัตริย์รวมทั้งทำนั้
ชั้นพระชงฆ์ขาขึ้นหรือปางมหาราชลีลา รูปเช่นนี้คงแทนที่รูปพระโพธิสัตว์มัญชุไซษ ซึ่งมักกล่าวไว้
ในคัมภีร์มหาราชลีลามัญชุศรีสาธนะว่าเป็นปญฺจจิรกุมาร เจ้าชายผู้มีเกศประทับด้วยชายผ้า
๕ ชาย

ณ ที่นี้เราได้เห็น จีระ หรือชายผ้าปลิวอยู่เหนือพระอังสาของพระสิงหนาทซึ่งประทับ
นั่งอยู่เหนือหลังสิงห์อันเป็นราชพาหนะ รวมทั้งท่ามหาราชลีลา และยังทรงประกอบไปด้วยแก้ว
๗ ประการของพระจักรพรรดิอีก ชายผ้านี้ยังประคับเศียรของพระโพธิสัตว์ขรรพณะและพระ-
วัชรธรรมโลกเศวอีกด้วย พระโพธิสัตว์ทั้งสององค์นี้ก็มีลักษณะของกษัตริย์เช่นเดียวกัน

ด้วยเหตุนี้นางสาวเคอมัลมานจึงขอสรุปว่าแม้จะมีแต่เพียงคัมภีร์สิงหนาทสาธนะเท่านั้น
ที่กล่าวอย่างจงใจว่าพระโพธิสัตว์อวโลกิเศวทรงมีศิราภรณ์ประคับด้วยชายผ้าเล็ก ๆ ๕ ชาย
แต่ลักษณะของกษัตริย์เช่นนี้ก็ชักเจนจนกระทั่งข้างสลักในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ และ ๑๗ ย่อมใช้
ประคับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเศวทั้งหมดที่มีลักษณะกษัตริย์ป็นอยู่ คือรูปพระชทัษรีโลกเศว
พระสิงหาสน์โลกเศว พระสิงหนาทโลกเศว และพระขรรพณะโลกเศว นางสาวเคอมัลมาน
ได้กล่าวเพิ่มเติมด้วยว่า บางทีรูปบุคคลเล็ก ๆ ๕ คนที่เหาะอยู่รอบรูปพระสิงหนาทที่พุทธคยา
อาจเกิดจากการแปลความหมายในคัมภีร์ผิดก็เป็นได้ คือคำว่าอัสลิลิตปญฺจวีระ หรือ “วีรบุรุษ
ทั้งห้าเหาะอยู่เหนือพระอังสาของพระองค์” สิ่งนี้ย่อมเป็นเครื่องพิสูจน์ได้ดีกว่า ไม่มีช่างผู้ใดได้แปล
คำว่า ปญฺจวีระ เป็นพระพุทเจ้า ๕ พระองค์เลย นางสาวเคอมัลมานกล่าวว่าสมมุติฐานนี้น่า
เชื่อถือเพราะมีรูปเทวคา ๕ องค์เหาะอยู่เหนือรูปพระสิงหนาทรุ่นหลังมาก ซึ่งมาจากสุลตันกันจ์
(Sultanganj) และปัจจุบันรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานเมืองเบอร์มิงแฮม ประเทศอังกฤษ สำหรับ
รูปพระวัชรธรรมโลกเศวนั้น นางสาวเคอมัลมานกล่าวว่ามียายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ และ
ในขณะนั้นการปรากฏมีชายผ้ารอบเศียรก็ค่อนข้างหาได้ยาก

๖. พระศรีโปตลกโลกนาถ

ในพิพิธภัณฑ์อินเดียมีประติมากรรมนูนสูงเลขที่ ๕๘๕๕ ซึ่งมาจากกุฑกัหรร (รูปที่ ๓๖)
และเช่นเดียวกับประติมากรรมเลขที่ ๖๒๗๓ (รูปที่ ๑๘) ก็ทำให้มีการตีความหมายของรูปเหล่านี้
ซ้กันแย้งกันขึ้นในหนังสือของนายบานอร์จี นายบานอร์จีกกล่าวว่าป็นรูปของพระโลกนาถอย่าง

รูปที่ ๓๖

พระศรีโปกถลกโลกนาถจากกุฎกัฬร
ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์อินเดีย (เลขที่ ๕๘๕๖)
ศิลปะอินเดียสมัยปาละในแคว้นเบงกอล รุ่นฟื้นฟู

แท้จริงกำลังประทับนั่งอยู่ภายในถ้ำมีรูปพระอมิตาภะเล็ก ๆ อยู่เหนือเศียร ทรงแสงปางประทานปฐมเทศนามีก้านบัวชมพู (บัวทมะ) อยู่ใต้พระกร และมีบริวารอยู่ ๒ คน ทางค้ำขวานายบาเนอรัจก็กล่าวว่าเป็นนางคารา ทางค้ำซ้ายมีรูปบุคคลมี ๔ กร นายบาเนอรัจก็กล่าวว่าเป็นพระโพธิสัตว์ศรีอาริยมะคไตรย และต่อจากนั้นเขาก็ได้กล่าวถึงภูเขาซึ่งมีนักบวชและสัตว์อาศัยอยู่และอยู่ล้อมรอบด้วยบถนยอกคในคหามีรูปพระชินะ ๕ พระองค์ ผู้ที่อยู่เหนือพระโพธิสัตว์โลกนาถก็คือพระไวโรจนะพระชินะหรือธยานิพุทธองค์กลาง ซึ่งอาจรู้จักได้จากปางประทานปฐมเทศนา

ต่อมาเมื่อนายบาเนอรัจได้กล่าวถึงประติมากรรมรูปนี้อีกในหนังสือเล่มเดียวกัน เขาก็กล่าวว่าพระ โพธิสัตว์องค์นั้นมีกำเนิดมาจากพระอภิชโยภยะ และมีรูปของพระองค์อยู่เหนือมวดยศกา สำหรับบริวารเขาก็กล่าวว่าเป็นผู้หญิงทางค้ำขวาและผู้ชายทางค้ำซ้าย

สำหรับรูปภาพที่นายบาเนอรัจตีพิมพ์นั้นก็ไม่ใช่ชัดเจน อย่างไรก็ตามนางสาวเคอมัลมานก็สามารถค้นพบอีก ๒ รูปในหนังสืออีก ๒ เล่ม และเนื่องจาก ๒ รูปหลังนี้นางสาวเคอมัลมานก็สามารถสรุปเหมือนกับนางกรมวิชได้ว่าเป็นรูปของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอย่างแท้จริง พระองค์ทรงเกล้าเกศาเป็นชฎามงกุฎและมีพระพุทธรูปปางสมาธิเล็ก ๆ อยู่ภายใน ซึ่งต้องเป็นพระอมิตาภะอย่างแน่นอน เพราะเหตุว่าในขณะนั้นพระชินะทั้งห้าพระองค์ต่างก็มีปางแตกต่างกันไปแล้ว พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทรงมีบริวารตามปกติคือนางคาราอยู่ทางค้ำขวาและนางภคุกุฎีอยู่ทางค้ำซ้าย ทั้งนี้อาจเห็นได้จากสิ่งของที่ถือติดกัน และศิรภรณ์ที่ติดกัน คือนาง

การทรงมงกุฏแต่นางภคกัญทิทรงเกล้ามวยเกศา (ชฎามงกุฏ) เกศานางภคกัญทิอาจปะปนกับเกศาของพระโพธิสัตว์ศรีอาริยมุตไทรยได้ โดยเฉพาะถ้ามีสถูปเล็กๆ ประดับเช่นเดียวกับเกศาของพระศรีอาริยมุตไทรย

นายเฟรนช์และนางกรามริชซึ่งไม่เห็นด้วยกับนายบานเอร์จีในการตีความหมายของประติมากรรมรูปนี้ ได้กล่าวว่าประติมากรรมรูปนี้คงสร้างขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าโคปาละที่ ๒ คือในราวระหว่าง พ.ศ. ๑๔๕๐—๑๕๐๐ นายบานเอร์จีได้จัดประติมากรรมรูปนี้ไว้ในสมัยฟื้นฟูนางสาวเคอมัลมานก็พอใจกำหนดอายุในสมัยฟื้นฟู เธอกล่าวว่าเธอไม่เคยเห็นประติมากรรมรูปใดที่มีอายุเก่ากว่านี้ที่มีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมีพระชินะ ๕ พระองค์อยู่เบื้องบน แต่ประติมากรรมเช่นนี้ก็มิได้อยู่เสมอในระยะสุดท้ายของศิลปะสมัยปาละ—เสนะ

นางสาวเคอมัลมานกล่าวว่าเท่าที่เธอเคยได้ศึกษารูปภาพมาทั้งหมด เธอไม่เคยเห็นประติมากรรมรูปใดที่เหมือนกับประติมากรรมรูปนี้ ด้วยเหตุนี้จึงควรจัดเป็นลักษณะหนึ่งของพระโลกนาถ หรืออาจเรียกว่าพระโลเกศวรตามแบบของนายบานเอร์จีคือผู้เป็นเจ้าของโลกตามลักษณะปางที่แสดงโดยพระหัตถ์ แม้ท่าทรงแสดงปางประทานปฐมเทศนาจะเป็นปางที่ทรงแสดงธรรมก็จริง แต่ก็เป็นที่ทำของกษัตริย์ด้วย

ในจำนวนภาพขนาดเล็กซึ่งนายฟูเชร์ได้ศึกษา นางสาวเคอมัลมานก็ได้ค้นพบคำอธิบายดังต่อไปนี้ ซึ่งตรงกับเลขที่ ๗๓ ของหนังสือเขียนฉบับเพิ่มเติมเลขที่ ๑๖๔๓ ฉบับที่เก่าที่สุด

“พระศรีโปตลเกโลกนาถะ พระโพธิสัตว์ มีวรรณะสีขาว ประทับนั่งห้อยพระขงฆ์ ขวาลง พระหัตถ์ทรงแสดงปางประทานปฐมเทศนา ได้พระกรรมีบัวชมพู ๒ ดอกผ่านขึ้นมา มีบิรวารหญิง ๒ คน คนข้างขวามีผิวกายสีเหลือง คนข้างซ้ายมีผิวกายสีแดง (นางคารา?) วิหารใต้ดินภายในภูเขา ไม้”

จริงอยู่ภาพสลักนูนสูงในพิพิธภัณฑ์อินเดีย (รูปที่ ๓๖) มีลักษณะบางประการแตกต่างไปจากคำพรรณนาข้างต้น คือแทนที่จะมีดอกบัวชมพู ๒ ดอกผ่านขึ้นมาได้พระกรรมีเราก็มีเพียงดอกเดียวที่ผ่านขึ้นมาได้พระกรรมี นอกจากนั้นบิรวารก็มีได้เป็นเช่นเดียวกัน ผิวกายสีเหลือง (สีทอง) ของบุคคลทางค้ำขวาทรงกับพระสุธณกุมาร (ความจริงพระสุธณกุมารเป็นบิรวารของพระโพธิสัตว์ขัศวรณะ นายฟูเชร์เองก็ยอมรับว่าในการศึกษาภาพเขียนขนาดเล็กนั้น บางครั้งก็เป็นการยากที่จะพิจารณาถึงเพศของเทวดาที่แต่งองค์เหมือนกัน) และผิวกายสีแดงทางค้ำซ้ายก็เป็นของหัยครีพ นางคาราเมื่ออยู่ทางค้ำขวามีผิวกายสีเขียว และนางภคกัญทิทางค้ำซ้ายก็จะมีผิวกายสีเหลือง นางภคกัญทิจะมี ๔ กรด้วย อย่างไรก็ตามนางสาวเคอมัลมานเชื่อว่า ท่าปาง

ประทานปฐมเทศานี้มีอยู่น้อยมากในรูปของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร นอกจากนี้ ลักษณะของดอกบัวซึ่งมีได้ถืออยู่ในพระหัตถ์ก็มีอยู่น้อยเช่นเดียวกัน รวมทั้งถ้าในบริเวณป่า ทำให้นางสาวเดอมัลมานคิดว่า รูปนี้คงเป็นรูปของพระศรีโปตลกโลกนาถ ซึ่งก็ตรงกับความเห็นของนายฟูเซร์เช่นเดียวกัน

นางสาวเดอมัลมานกล่าวด้วยว่าไม่น่าประหลาดใจจนเกินไปในการที่บิรवारจะอยู่สลบกัน คือนางทाराและภฤคุฎฐิในภาพสลักหินสูง พระสุธนกุมารและหัยครีพในภาพเขียนภาพเขียนนี้วาดขึ้นหลังภาพสลักอย่างน้อยประมาณ ๑๐๐ ปี และความนิยมรูปพระโพธิสัตว์ขสรปณะในพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ ก็อาจจะอธิบายถึงความสับสนนี้ได้ เราจะเห็นต่อไปว่ารูปพระขสรปณะนี้อาจมีบิรวารคือพระสุธนกุมารและหัยครีพ หรือนางทाराและนางภฤคุฎฐิก็ได้ นอกจากนี้ภาพเขียนขนาดเล็กเลขที่ ๒๕ ในหนังสือเขียนเล่มที่ A 15 ซึ่งใหม่ที่สุดก็ยังแสดงให้เห็นรูปพระโปตลกะบรรพตโลกเศวรซึ่งประทับอยู่ภายในถ้ำและแวดล้อมด้วยบิรवारเช่นเดียวกับในหนังสือเขียนฉบับเพิ่มเติมเลขที่ ๑๖๔๓ แต่ก็ยังมีลักษณะที่ผิดแปลกกันอีกเช่นเดียวกันคือแทนที่จะทรงแสงปางประทานปฐมเทศานาและมีดอกบัวชมพู ๒ ดอกผ่านขึ้นมาใต้พระกรพระองค์ก็ทรงวางพระหัตถ์ขวาเหนือพระชานุ และในพระหัตถ์ซ้ายก็ทรงถือบัวชมพู (ปัทมะ) เนื่องจากหนังสือเขียนทั้งสองเล่มได้กล่าวว่า รูปทั้งสอง คือรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในวัดนวกพิราบ เราจึงอาจกล่าวได้ว่า ฉบับที่เก่าที่สุดคือหนังสือเขียนฉบับเพิ่มเติมเลขที่ ๑๖๔๓ คงอยู่ใกล้กับประติมากรรมดั้งเดิมที่สุด ในขณะที่หนังสือเขียนฉบับที่ ๒ ได้รับอิทธิพลมาจากรูปภาพในสมัยเดียวกันเสียแล้ว พระโพธิสัตว์โปตลกะบรรพตโลกเศวรทรงยืนท่าของพระหัตถ์ซ้ายของพระโพธิสัตว์ขสรปณะมาใช้ แต่พระขสรปณะก็ยังรักษาดอกบัวซึ่งผ่านขึ้นมาใต้พระกรขวาของพระศรีโปตลกโลกนาถไว้เสมอทางด้านขวาของพระองค์ ในที่สุด แม้พระศรีโปตลกโลกนาถ จะแสดงท่าปางประทานปฐมเทศานาอันเป็นท่าของกษัตริย์ และเหมาะสมกับที่ประทับของพระองค์บนภูเขายาโคตะระ คือภูเขาหลวง รวมทั้งมีพระชินะสถิตอยู่ประจำทิศทั้งห้าพระขสรปณะซึ่งทรงแสงปางประทานพรก็แสดงลักษณะของกษัตริย์เช่นเดียวกันซึ่งเราจะได้เห็นต่อไป

เราไม่ควรจะประหลาดใจที่มีความคล้ายคลึงกันระหว่างพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแห่งเขาไปตะละกับพระขสรปณะ ท่านตาราณาได้อธิบายถึงนิยายที่ว่าพระขสรปณะก็คือพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแห่งเขาไปตะละนั่นเอง ซึ่งเนื่องจากการสวดมนต์และการแสวงบุญของอุบาสกศันตีวรมัน ก็ได้เปลี่ยนไปประทับอยู่ยังแคว้นเบงกอลด้วยการ “เคลื่อนไปท่ามกลาง

อวภาค” ซึ่งทำให้เกิดพระนามว่าขสรรปณะขึ้นมาจาก ข ซึ่งแปลว่า อวภาค สรูป เกิดขึ้น
น้อย อน เป็นคำเติมข้างหลังเพื่อหมายถึงการกระทำ ในขณะที่เดียวกันเราก็อาจเข้าใจได้ด้วย
ถึงความแตกต่างกันของบริวาร พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแห่งเขาไปตะละจำต้องแวดล้อมด้วย
นางตารา นางภฤกษี หัยศรีพ และนางเอกาชฎี อย่างไรก็ตามนางเอกาชฎีก็ไม่เคยปรากฏเลยใน
ประติมากรรม แต่กลับมีพระสุทธกุมารเข้ามาแทนที่ ดังนั้น ก็คงเป็นว่าช่างต้องการที่จะแสดงรูป
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแห่งเขาไปตะละ และในขณะที่เดียวกันต่อมาก็คงเปลี่ยนมาเป็นพระ-
ขสรรปณะด้วย บริวารที่แวดล้อมจึงอาจเป็นนางตาราและนางภฤกษี หรือพระสุทธกุมารและ
หัยศรีพก็ได้ และในที่สุดพระโพธิสัตว์ก็ทรงแวดล้อมด้วยบริวารเหล่านี้ทั้งหมด

(ยังมีต่อ)

100 ปี ศาสตราจารย์
หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล